

Мәшінүр-Жұсіп Қоңеев және ыр

«Атам заманнан жалғасып ар-үжданымызға үзлаган, қанымызға сіңген қастерлі қазак салтын үрпақтан-үрпаққа жалғасатын мұра ретінде кейінгі үрпаққа қалдыру боріміздің де борышымыз».

Кұлайберген Мәстек абыз

«Адамның адамшылығы - ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы үстаздан болады».

Абай Құнанбаев

Бісмілла әуелден сөздің басы,
Пенденің көрінбейді откен жасы.
Айтұға бәрін тегіс жүк болады,
Таусылмас қияметтің мәселесі.
Сойледім қадір хал білгендіше,
Кылайық ҳаққа тоубе олғеніміш.
Гілеңіз жалғыз ҳақтан жарылғасын,
Комілін жер қойына кіргеніміш.

Мәшінүр-Жұсіп Қоңеев

Ырым - әлем халықтары арасында кең тараған көне қағида. Ырым өмірлік тәжірибелен тызыз байланысты болуымен құнды. Ол - ата-бабаларымыздың рухани байлығының қайнар көздерінен жеткен мөлдір қазына, жақсыниетке негізделген көне дәстүр. Ырымшылдықтың дінмен сабактас тұстары көп. Ұзақ жылғы атеистік тәрбиенің ықпалында болғандыктан, “Ырым дегеніміз ескілікті қозкарасы білдіреді, ол ескі нағымның сарқыншагы” деп келдік. Дегенмен де оны “діншілдік” деп карау дұрыс емес. Ырымшылдық-тәрбиелі мәні бар салтшылдық. Халықтардың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, ырымдары мен тыйымдары, осы коне нағымдардың өзгеріске түсін үлгілері.

Өлкетанушы, ескі қазак дәстүріндегідей әнгіме айтатын көрі күлак ақсақалдардың бірі Айткен Смайлов: “Ырымның астарында қазак медицинасының шанырагы жатыр”, - деген болатын. Расында да, мақал-мәттердер мен ырымдардан, қазак халқының дүниетанымын, рухани өмірін көруге болады. Мәшінүр-Жұсіп Қоңеев бір сөзінде: «Осы қазақ ырымға қатты сенеді. «Қазақ ырым етеді, ырым кейде қырын кетеді» деген қалмактан қалған мақал бар. Бірақ солардың өзі үрпагын қазақтың ырымдарымын осірді. Кейін:

«Нагыз қазақ ырымшыл келеді,
Сондықтан да үрпагы өміршен болады.

Асыл сөзден үлағат алған бұл халықка,

Алла да бақытты көп береді. », - десе керек. Сәбім жамаидықтан аулак болсын, қудайдың, аруақтардың қолдауында болсын деп ырымсыз жүрмеген» /1/. Адам баласы шыр стіг жерге түскенін бастап, картайтын дүниеден откенге дейніңті өмірі үнемі сан ғасырлық нағым-сөнімі, таным-түсінігі, қоғамдық даму барысындағы ізденістері жинақталған салт-дәстүрлер, ырым, тыйым сөздер аясында болады. Бұл “ұяды не корсе, үшканды соны іледі” деген бабалар тағылымын және М.Ж. Қоңеевтің: “Кез келген саналы адам қоғамы ырымсыз болмайды”, - деген пікірін ойға салады. Жалпы, ерекшеліктеріне орай ырымның да бірнеше түрлері баршылық. Мәселең, дәстүрлі ырымдар, ауа райы туралы халық болжамдары, бала тәрбиесіне, келін мен қыздың тәрбиесіне байланысты, торт түлік маға, жануарлардың тіршілігіне, үй жиһаздарына, адамның жүрістүрсына, т.б.

Қарасозға жүгінсек, Абай “әуел баланды өзің алдайсын: “Әне, оны берем, мұны берем” деп. Баста баланды алдағаныңа бір мәз боласын. Соңы... балаң алдамшы болса, кіммен көресін? “Бокта” деп біреуді боктатын, көпіркиянкы, осыған тимендерші деп, оны ма-саттандырып, әбден тентектіккे үйретіп койып, сабакқа бергенде, молданың ең арзаның ізден, хат таныса болады деп, ку, сұм бол деп, пөленшешін қаласы сені сыртыңан сатып кетеді” деп тірі жанға сенідірмей, жат мінез қылып, осы ма берген тәлімін? Осы баладан

кайыр күтесің бе?!” деген болатын. Ал Магжан болса: «Отагасы-ау! Бала-шаганың алдында былық, билапты сөздерді сымырып сойлеуінде кой. Қайдағы кудай атқан сөздерді естіп өскен улында қандай әден болады, қызында қандай қылыш болады?!» - депті. Осы сөздердің тамырына үйлесек, тәрбиенің ананың курсалығы, отбасының бесігінен басталағының анғару киін емес. Отбасы тәрбиесінде ата-аналар, шежіре, тыйым сөздер, түрлі жоралғылар, ырымдар, бата секілді бабалар ұстаған тамаша дәстүрлерімізді жалғастырып, үрпагының жүргегін үзілді.

«Халқым қандай десең, салттын сыйнап біл» демекші, салт-дәстүрлерден этностың мінез-құлқы, ұлғ-онегесі, зейін-зerdeсі, даналығы мен дарапалығы, шешендігі мен тапқырлыры, ақыл-ойы, сондай-ак, жаратушы мен жаратылышқа, өзін коршаган жанды, жансыз әлемге деген моралдық, таңымдық, этикалық қозқарастары көрінеді яғни, салт-дәстүр дегеніміз - халықтың рухани озегі, мәдениеттің дінгегі, тілінің тірегі. Ең деңгеше ырым да адамзатты рухани жағына, рух тазалығына, салт-дәстүр, әдет-ғұрптың дарытып, адамгершілікке, инабиттылыққа, адалдықта тәрбиелейтін сүзле. Салт-дәстүр, әдет-ғұрптарының көбі осы құнға ауыз әдебисті арқылы жетті десек, бүгінгі таңда осы құндылықтарымызды ары қарай жалғастыратын жанды шырак алып іздеуге тұра келетін сиякты.

1. М. Иманғали (1903-1993 ж.ж. Рұы Айлабол. Мәшінүр-Жұсіп Қоңеевтің шәкірті әрі аткосшысы) жазбаларының кошірмесі. Араб тілінен аударған А. Толеберген

Папка 001 1-дәптер. З бет. Ә.П.

жанұялық мұрагаты.

Ырым - қазақ үлттық тәрбиенің көзі. Тамырын теренге жайған қазақ үлттық тәрбиенің казіргі таңдағы жағдайы мүшкіл. Бір сөзбен айтканда, рұхсыз үрпақ осіп келеді. “Бетің кисық болса, айнана өкпелеме” демекші, тілінен, дінінен, дәстүрінен айырылған үрпақтың көзге елестетуден ко-

кыттану

рыққанымызбен, ырымдар мен тыйым сөздердің ұмытыла бастағаның кесірі екенін мойындағымыз келмейді. Соның салдарынан ұрапқыт тәбиелу, бүтінгі күні, әрбір жеке адамның мәселе-сі түрінде қалғаны көрініп түр. "Жаман бала құйік", "Талабы жоқ жас ұлын, жалыны жоқ шокпен тен" деп, тәрбие көрмеген бала-ның келешегіне құдікпен карап, "Өнерлі бала сүйкімді" демекші, үлкенді тындап есken ұл-қыздарды "ұлкениң тәбиесін көрген" деп мактандын тұтқан. Ендеше "Заманына карай" деп заманда кінәламай, "Таң аттайын дегенмен күн шықканың қоймайды" демекші, бір сат ойланған да дұрыс шығар.... Абайдың "Әкесі ұрысса, ба-лаға о да достық. Баласы ұрысса әкеге жараса ма?" деген сезін жадымызда ұстан, дана халқымыздан жеткен «Ұлт өзін-өзі құрт-паса, оны ешбір күш құрта алмайды!», деген қағидасын келтіре-кеткен де жөн болар.

Әр куанышка жасалған дастар-кан мен атқарылған тойда жасалатын ырым, нағым-сенімдердің санына ешкім жетіп болмайды. Үйге жаңадан түскен көлінің құрсақ көтергенінен бастап, из-рестенің дүниеге келгені (шілдехана, бесін той, тұсауқесер, т.б.), есіп ер жетіп, өз алдына жеке отбасын құрып, соңы демі құрыганша тіршілігі осы ырымдар не-гізінде қалыптасары анық. Абай өзінің «Он тоғызыны шөзінде»: «Адам ата-анадан тұганда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, та-тып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды танидыдағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің сөздерін естіп жүрген кісі өзі де есті болады. Сол естілерден естіп, біл-ген жақсы нәрселерді ескерсе, жа-ман дегенен сактанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады», - деп жазады. Демек, талай ғасыр асып, қазактың қазақ еткен, қазактың ұлт ретінде басқа халықтардан артықшылықтарын, ерекшелігін айқындаған ата-баба дәстүрін, ұлылғынын, әдет-ғұрптын әлемге танытқан ырымдар мен тыйым сөздер екені ақиқат. Ақселеу Сейдімбек ағамыз "Ка-

зактың тыйымдары" деген мақала-сында: "Көшпелі-қазақ болмы-сына тән адамға, қоғамға және та-биғатқа қатысты тыйым түрлері-нің төл ерекшеліктеріне жеке-жеке токталып ету кажет. Адамға қа-тысты тыйымның аясына ерек тे, әйел де, бала да, ересек те, хан да, басын да, коспы да қамтыла-ды....", - десе керек. Бұл шындық. Бірақ тыйым сөздердің өзі, ырым-дар негізінде пайда болғанын ес-тен шығармаған жөн болар. Көп-шілкті тамсандырған Қытай ілімі «Фэн Шуйдін» өзі ырымды уағыз-даушы. Коне англо-сакстың ырым туралы ұғымда «көзге көрінбейтін, беймәлім қорқыныштан құтылу үшін адамның ойлап тапқан амалы» деп баға берсе, психологтар мұны жайғана өмір сүрудің бір қағидаттары деп қарастырады... Дегенмен де Еуропаның бір галы-мы, ырымсыз қоғамда мынандай әлеуметтік-экономикалық аурулар пайда болады деген; Құлдырау-шылық (коррупция), Ахлаки (эти-калық) дағдарыстар, Надандық, білімсіздік, Маскүнемдік (алкого-лизм), Кісі жақтау және алалау, Әділетсіздік, Сенімсіздік, т.т. Үрымдардың терепіне сұнгіп, тұ-нығын ішсек, бүтінгі күннің талап-тілегімен байланыстыра білсек, алакайлад "этнопедагогикалық мұраны қадеге жараты алдық" деп мақтандыра болады.

Ел аузында сақталған халық та-ғылымдарынан да ырымдардың ізі байқалады. Мәселен:

Келе жаткан ырым бар баяғыдан:
Улкендердің аттама аяғынан.
Жадында тұт, зерек жас бала!
Дастарканды ашық тастама.
Әдептен мұлт кетпе:
Күн шықпай күл төкпе!

Жүгірмесең де дырдуға
Уш күнгі айтта кір жума!
Ежелден бек сақталған әден
Кырда:
Бейуақытта үйыктап әдет қылма.
Ұлті сезден үрікпе.... Тере

берсөң халық тағылымы маржан-дай иіріле берері хак. Дегенмен де бүтінгі зерттеу жұмысымызға ар-кай болған тақырыпқа келер бол-сақ, Бұл жерде пайғамбардан бір сөз келді, Имандар рауаят қып сонаң терді.

Адамдар: мұны естіген бой бақсын деп, Білгенін Мәшінур-Жүсіп жаза берді, /2/.

/Жалғасы келесі санда/

Мәшһүр-Жұсіп Көпеевтің туғанына 150 жыл толуы қарсаңында

Әсет Пазылов, "Мәшһүр-Жұсіп" мұражайының ғылыми қызметкери

МӘШΗҮР ЖҰСІП КЕСЕНЕСІ

Суретті түсірген Рымбек Ибадулдин

/Жалғасы.

Басы откен сандарда/

2. М. Ж. Көпесев. Елу төртінші бап «Он түрлі бол адамның тірлімегі» 289-бет, 2-том.

Мәшһүр-Жұсіп Көпесев төңірегінде ел арасында сақталған аныз әңгімелер мен Иманғали Мәненовтың жазбалары негізінде Баян-ауылдың қадірлі азаматы Төлепберген Алдабергенов аксақалдың баяндауы бойынша, сонымен бірге 2004 - 2005 жылдары Баянауыл ауданының бірнеше ауылдарында және Қараганды облысында карасты Жаңаарқа, Шет аудандарында болған сапарымда жинақтаган рухани мол қазына негізінде: әйелге, балаға байланысты, сонымен бірге дәстүрлі ырымдардың біразын на зарларызыға ұсынуды жән көрдім. Эріне, гибрат айтар аксақалдарымыздың соңғы тұқтартымен сырласқанымды омірімдегі бақытты сәттерім деп түсінемін. Атамыш сезімімді Ә. Тәжібаевтың сезімем жеткізсем "тыңдаушысын теніздей шайқайтын терең ойлардың толқынында жүзгендей сезінem..." /3/. Әз заманында ескі казак дәстүріндегідегі әңгіме айтастын кариялардың, көрі құлак аксақалдардың насыхат қылатын ортасында жиі болған Мәшһүр Жұсіп Көпесев бір сезінде:

ке жылы, магыналы әрі сәнді болуы қажет. Себебі есім-адаммен бірге жасайтын тарихи заны құбылдыс.

К. Мырзалиев «Қазактың кулығы» атты олеңінде:

Кудайың сәбі атына

Қызығады деп үгінти.

Келесі туган баланың

Тойына бие сойыпты.

Шұлатып байтақ дағаны

Шуаш деп атын қойыпты.

Содан сон туган баланың

Тойына түйе сойыпты.

Шұлатып байтақ дағаны

Шоқып деп атын қойыпты.

.....

Алданып жүріп пендеден

Алдамак болды құдайды,- деп келеке қылады.

3. Ә. Тәжібаев. "Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы", 1971, 20-бет.

4. М. Иманғали (1903-1993 ж.ж. Руы Айдабол. Мәшһүр-Жұсіп Көпеейтің шәкірті әрі атқосшысы) жазбаларының қөшірмесі. Араб тілінен аударған А. Төлепберген

Папка 001 1-дәптер. 3 бет. Ә.П. жанұялық мұрагаты.

5. E-mail: Aset_pazylov@mail.ru

6. Шура сүресі, 49-50 аяттар.

7. Ниса сүресі, 11 аят.

Балага койылған кейір атты ете

іледі, көз тимесін деп тұмар тағады, қырандай көреген болсын деп бүркіттің тұғығын байлайды.

Баланы қырқынан шығару - қырық күн толғаннан соң ізрестенің "сүт тырнағы" мен "карлы шашын" алғы, тенгелер салынған ыдыска қырық қасық су құйып, шомылдырады, міндетті түрде тағам дайындалады. Түркі халықтарында баланы шомылдыратын суга салатын заттар ұқсас болып келеді (тенгелер, тұз, жұмыртканың қабығы). Алайда оларды салу мақсаты әр түрлі. Мысалы: казактар тұзды терісі піссін деп салса, өзбектер маса, шыбыннан корғау, денесі бөртпеге үшін салады. Кейбір халықтарда суга бидай, макта, күміс тенге, топырақ та салған. Бұл байлық пен денсаулықтың белгісі сияқты болған.

Баланы 4-5 жасынан бастап түнде далага шығарып, айдың әр түсін жақсылық нышанына ырымдап "ай толды", "ай отырып қалды", т.б. немесе "шалқып туса, өзіне жайлы, шаруага жайсыз" және "тік туса шаруага жайлы, өзіне жайсыз" деп әр ай түнде айтылуы тиіс болжамдарды санасына сізіре білген. Дегенмен де айға телміріп, ұзак қарашпайды, түнде жұлдыз санатпайды. Мәшһүр-Жұсіп Көпесев: "Баланың әр сезі - перштіңін қулагында", - деп /8/, сәбілерді ренжітпендеу тырысқан. Ата-бабаларымыз да табигаттың әр құбылысын жақсылыққа тенеуге үйреткен.

Балага тұмар тағу-туркілік дәстүрден жеткен ырымдардың бірі. Кошпелілер тағатын тұмардың ішінде туган жердің бір шекім тонығы болған. Кейін ислам дінінің орнығына байланысты тұмардың ішіне дұға жазып салу дәстүрі

ынжық, жігерсіз болады. Егер бұк түсіп үйіктайтын болса-уайымшы болады. Шалқасынан жатып үйіктайтын болса-қызғаншак, ал егер бей-жай үйіктайтын болса-торт құбыласы тен кеменгер болады./9/.

Баланың кіндігін кесуге инабатты, жақсы әйелдерді таңдаған. Жиенмен нағашының жолы улken «Нағашымен курескен жиен жығылады» деген осыны білдіреді.

Бала жол қараса, алыстан жолаушы келмек.

Бала шүлгыса, мал аман болып, өспін-өнбек; Бала атысып ойнаса, ұрыс-керіс болмак.

Бала тоқтық тартса, тоқшылық болады; Балага «әнши болады» деп таңдай береді. «Кұлағы түрік болады» деп құлак береді.

Бармагы майысқан бала - шебер, кең мәндайлы бала - ақылды болады.

Біреу әңгіме айтып отырғанда сәбі түшкірсе, әңгіме баяны шындық.

Балага ырымдап тұлымшақ пен кекіл қойған.

Баланың басынан сипау бағын кайтару бол есептеледі.

Баланы түнде ыскыртпайды, айқайлатпайды. Себебі жаугершіліктеған солай істелуге тиіс. Жайшылықта ондай теріс қылқартардан аулақ болған жөн деп үйарылады.

Бұрындыракта қыз жеті жасақ толысымен-әк аналары белін белбеймен буып қояды.

Жаңа тұған баланы ауызданып-парда жеті жүрттың тілін білсін десе сұуысканын тілімен, күйіш болсын десе домбыраның құлагымен, бай болсын десе койдың құйрығымен ауызданырады.

Жас бала тілін шығарса, алыстан

ниетпен көрші-қолаң әйелдерді, жақын абысын-ажындарды үйнене конакка шакырады. Көбінесе курсақ тойда жас келин тұнғыш бала көтергенінде және көп уақыт бойы бала көтермеген әйелдер ен-ді ғана жүкті болғанда жасалады.

Қаз басып жүре бастаған баланың тұсауын кесерде үш түрлі тілекпен кеседі. Бірінші, баланың тұқымы өспін-өніп, шөнтей көп болсын деп аяғын шөппен тұсан кеседі. Екінші, бай болсын (жокшылық көрмесін) деп, аяғын ток үшкепен тұсан кеседі. Бірінші, бай болсын (жокшылық көрмесін) деп, аяғын ток үшкепен тұсан кеседі.

Бала шүлгыса, мал аман болып, өспін-өнбек; Бала атысып ойнаса, ұрыс-керіс болмак.

Бала тоқтық тартса, тоқшылық болады; Балага «әнши болады» деп таңдай береді. «Кұлағы түрік болады» деп құлак береді.

Қыз баланың шашыны анасы бір матага жинап отырған. Кейін шаштары жиналған матаны бойжеткеннің қолына ұстасып, шаштарын шашын көрінген жерге тастанмай осы матага жинауын жалғастыруын баса айтып, қолына ұстасытқан. Демек, әйелдердің фәнниден бақылаға дейінгі жиналған шашын, марқұм болғанда бірге жерлелеген. Шаш әйелдің иманын білдірсе керек./11/.

Қазақ халқы ырымда, үлкеннің тілін алғы жүрсін деп балага құлак берген. Ісмер болсын деп қыз балага таңдай берген. Йи иссінің он козі болсын деп бәйбашеге коз берген. Ер балага «шешен бол» деп тілдің үшін, батыр бол деп жүрек береді.

Қыз туса, үйге тұтқа болсын деп кіндігін оторына көмеді.

Қыз балага кәрі жілікті ұстаспайды және оны столдың үшіншінен отырғызбайды. «Отырып қалады» деген түсінік қалыптасқан.

Қыз балага «шашың ұзын болады» деп желке, «мейірбан болсын»

Әңгіме білген бір адам,
Кәнгүр-күңгір елдей.
Әңгіме білмеген жұзадам,
Ел қоңбайтын шөлдей, - /4/ дейді.
Осындай ескіден әңгіме білетін
болғандықтан да, ақсақалдардың
насихат сөзі тартымды, мазмұны
терең, тарихи деректі, рухани күнін-
ды, астарлы тұстары да көп бол-
ған. Мәшһүр Жұсіп Коневтің
балаға ат бергенде: «Алны жүре-
алар ма екен?»-деп, ойланған сәт-
теріп, тарих қылған. Ендеше мұ-
хитка косылған көлдей, ұмыт бола-
бастаған ырымтану саласы туралы
жазылған мақалага қосарыңыз
болса, хабарласузызды өтінемін
/5/.....

Балаға байланысты ырымдар

Перзент-Алла Тагаланың пендесіне берген ризығы. Ризықты тек Алла Тагалаға боліп беруші. Құранда: "Кімге қаласа, қыздар, кімге қаласа ұлдар береді. Немесе ұлдармен қыздарды жұп-жұбымен береді. Сондай-ақ қалаганың бедеу қылады" /6/. - Адам - перзенттің ұл не қызы болсын, қайсынан қайыр барын білмейді. Алла Тагала: "Сендер әкелерін мен ұлдарының пайды тұргысынан қайсысы жақын екенин білмейсіңдер" /7/-деген. Дүниеге келген баланың әрбір қадамын құтты бағалап, әр түрлі ырымдарға сүйенер рәсімдегі болған. Мәселен:

Ат қою. Жаңа туган сәбиге ат қою-конеден келе жатқан ырымдардың бірі. Сәбиге берілген есім оған көрсетілген ең алғашкы сый-күрмет, тал бесіктен жер бесіктек жеткенше ешкім тиіс алмайтын менишігі деуге де болады. Сондықтан тек жақсылықты ырымдан, үйіне келген қонағының да атын сәбиге коя салатын болған. Жалпы, адам есімі тілге жеңіл, жүрек-

ауыр деп қабылдаган. Әсіресе пай-
ғамбарлардың, әулие, батырлар-
дың, жалпы айтқанда, біртуар тұл-
ғалардың есімін балаға бергенде
абай болған жөн. Мәселен, «Мұ-
хамед» деп атаса, бала балигатқа
толғанша «Мұқаш», «Мұқан» деп
жанама аттарды колданған. Бұл
сабидін өмір жасы ұзақ болсын
деген.... Мәшһүр Жұсіп Коневтің
балаға ат бергенде: «Алны жүре-
алар ма екен?»-деп, ойланған сәт-
теріде болған.

Айнаға көп қараған сабидін көп-
ке дейін тіл шықпайды.

Әкесі бар бала қолын тебесіне
көйіп, шалқасынан жатпайды.
Бұл әкесіне наразы болып, елім ті-
леп, зауал әкелгелі жатыр деген
жаман ырымға жорылады.

Бесікке салу - Шілдехана откен-
нен кейін баланың әке-шешесі бе-
сік тойын жасайды. Бесік әр түрлі
үлгіде жасалады. Қазак бесікті қа-
рагай, қайынан, кобіне талдан
иіп жасайды. Жеңіл әрі ықшам
бесік баланың тазалығына ете ын-
ғайлы, ейткені, арнайы орнатыла-
тын түбек пен шүмектің арқасын-
да баланың асты құрғақ болады.

Түбектің түбіне құл салып, жи-
жі жауыстырып отырады. Ерте кез-
дерде шүмекті қойдың асықты
жілігін жасаған. Кейде айрықша
аппак болуы үшін сүтке қайнатып
алады. Бесіктегі баланың аяғы,

кеудесі катты байланатындықтан,
оның қан айналу жүйесіне көрсін-
ше асер етеді. Сондықтан баланы
бесіктен жіңіп босатып, қол-аяғын
козғап, арнайы жаттыгулар жасайды.
Бесікпен коса құс төсек, жастық,
жорғек, қолбау, тізебау, тізе
жастық, бесік көрпе даярланады.
Бесіктің жер бесік және аспалы
бесік деген екі түрі бар. Бүгінгі күнде
көптеген отбасылары бесіктің ор-
нына жаңа заманың үлгілерін
колдануда. Бала халықшыл бол-
сын деп тон, шапан жабады, ат жа-
лын тартып мінсін деп камшы

калыптасты.

Балаға жіліктің майын жегізбей-
ді. «Әке-шешесіне -қайырымсыз
болады» немесе «бокмұрын бола-
ды» деген ұғым бар. Сонымен бір-
ге, өкпе-бауыр жесе «жетім қала-
ды», жұлын жесе «суга кетеді», бұ-
ғана қабырганы жесе «бойы қыска
болады», қүйімшак жесе «женіл-
тек болады», Бүйрек жесе «ауру-
шаш болады», бүйінді жесе сыл-
таушыл, көмекші жесе ұрысқақ
болады.

8. Иманғали Маненов жазбаларының аудармасы Телепберген Алдабергеновтің қалың дәлтерінен алынды. Ә.П. жануялық мұ-
рагаты, 5-дәптер, б-16.

Баланың тырағын үш жасқа
толғанда дағала тастауга болмайды. Мәшһүр Жұсіп жазбаларында: «Сабидің тырағын қағазға
орап, жазды ғұн көк шоптің ма-
найын қазып тастайтын болған», -
деп көрсетілген. Бұл баланың үрім
бұтагы осы шоптей жайқалып ос-
сін деген ырымнан туындаға ке-
рек. Қазак баласына көк шопті жай-
уакытта сындыртпауды да осы
ырымға байланысты. Ел арасында
«көк жұлсаң-қөктей орыласын, да-
ланың қарғысын жамыласын»
деген сөз бар.

Баланың бір құлагынан екінші
құлагы үлкен болса-қүйіп; ман-
дайы көн болса-жайдары; құлагы
мен аузының арасы жақын болса-
отірікші; желкесінің шүңкіры үл-
кен болса-жалқау, бас бармагы майысқан
болса-шебер, саусактары салалы
болса-қүйіші, бетінің қалы болса-
балуан болады деп ырымдап, бол-
жаулар айтқан. Сонымен бірге ұл
баланың көзін ашып ұйықтайтын
әдеті болса, онда ер жеткен соң ба-
қытты, жары сулу болады. Ал егер
кызы баланың көзін ашып ұйық-
тайтын әдеті болса, күйеуі көрікті
болады. Егер бала көрпені тұмша-
лап орап алып жатса, есkende

хат-хабар келеді.

Жас баланың түскен тісін, кайта
өсken тісінің түбі берік болсын
деген ұғыммен, шидің арасына
тастайды.

Жасында інжісін жеген бала-
шынде жоқты тапқыш болады.

9. Әбікен Серіковтің баландауы
бойына. Караганды облысы,
Шет ауданының түрғыны.

Иткөйлек - ырымшыл қалқы-
маздың баланың туылғанына
қырық күн болған кезінде бесіккес-
салған соң шілдеханага жиналған
қауым оның кейлелгінен тәтті түйіп,
оны иттің мойнына байлан жіб-
ретін дәстүрі бар. Ол итті балалар
құны жетіп үстап алып, түйіншекті
шешіп, тәттісін боліп жейді. Ал,
көйлекті баласы жоқ әйелдер
ырым күлпін боліп алады. Иткөй-
лек деген атадың шығуы - ит
мойнына байлагандықтан ғана
емес, оны жеті қазынаның бірі
деген, әрі баламыз көп болсын
деген ырым-мен астасып жатыр.

Көгентүп. Қонаққа келген туы-
сының баласына мал атая. Ұл-
балаға көрсетілтін туыстық ілти-
паптан тұған ырымдардың бірі.
Көз тиу. «Бір тойда диуанының
көзініп,

Кезінде құлыншактай ол да өл-
ді». И. Байзаков.

Қазак ұғымында жақсы адамға,
жас балаға, сұлу қызға, жүйірк
жануарға көз тиеді деген ұғым бар.
Баланың бетінің күйе жағып қою,
көз немесе тіл кайыру ырымы болып
есептеледі.

Корыктық беру - ауырған бала-
ға арнайы дайындалатын тағам.
Сүтті көрсетпей баланың желкесі-
не үстайды да қызған тастық сүтке
салады. Шыж ете түскен дыбысқа
бала қарайды. Халықтың ұғымы
бойынша, бір ирседен шошынған
бала үлгі мен жазылған кетеді.

«Күрсақ шашу» - Енесі нәресте
дүниеге келмей тұрып, аяғы ауыр-
келін аман-есен босансын деген

деп жүрек береді.

Қырқынан шыққанша қарын ша-
шы алынбаған нәрестенің өсken-
дегі қарғысы қатты болады.

Қазақ ұғымында төсектің бас
жагына, бесікке, баланың бас ки-
мінен үкі қадау-жақсы ырым. Үкі-
касиятті құс. Үкінің улпілдек жү-
ні, басы, сирагы және қауырсыны
жын-сайтанның корғайды, бала-
ның бакытын кондырады деп
ырымдаган.

10. М. Иманғали (1903-1993 ж.ж.
Рұы Айдабол. Мәшһүр Жұсіп Коневтің
Көпесівтің шәкірті әрі аткосшысы)
жазбаларының көшірмесі. Араб
тілінен аударған А. Төлепберген
Папка 001 2-дәптер. 3 бет. Ә.П.
жануялық мұрагаты.

11. Бұл да сонда, б-2.

Серіз жасар Мәшһүр Жұсіп Конев-
тің «Ер Тарғын», «Қозы Қөрпен
Баян сұлу», «Төрт жігіт» жырла-
рын токтамай ел алдында баяндан
бергенде, Баянауылға арнайы ат
басын тіреген Мұса Шорманұлы-
ның үкі таққаны мәлім. Бұл ту-
ралы әулие 29.03. 1891 жылы жаз-
ған «Мәшһүр» атты қалай ал-
ғандығы туралы» өлеңіндегі;

Күні еді аға сұлтан сол кунде
енди,

Баянтау қаласына Мұса келді.

Алдына көремін деп алдырганда,
Тынbastan жазған Мәшһүр қак-
сай берді.

Парасат нұрыменен әбден білді:
-Қаккай,-деп Құдай мұнан көз
бен тілді!

-Мынау Мәшһүр болатын бала
екен!-деп,

Ер назары тиомен нәфіс қылды.

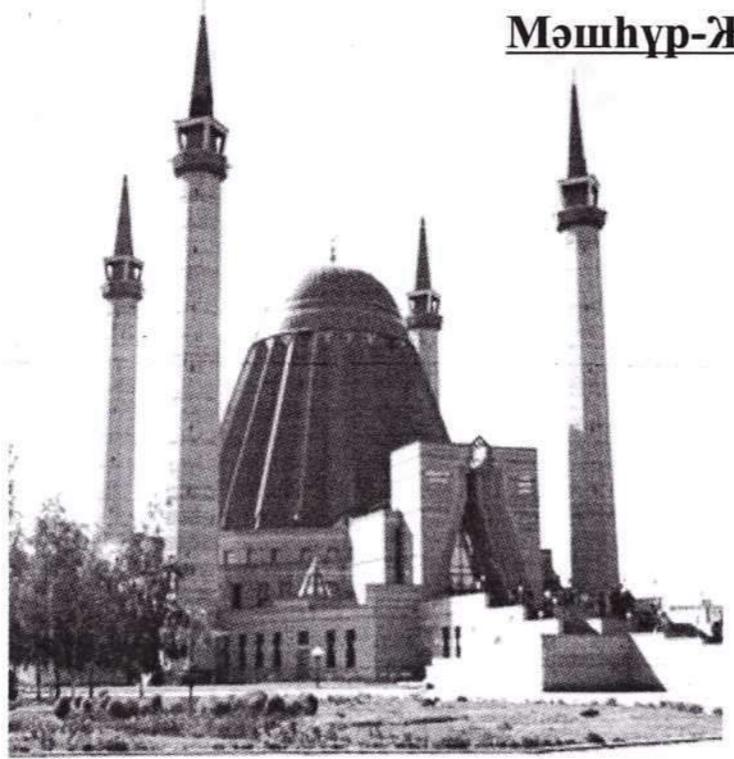
-Ей, сопы, бұл баланың жақсы
бак!-деп,

-Не болсын мұнан артық тіл мен
жак?!-деп.

Аяумен мейірі түсіп, бұлайша
айты:

-Балаңа мұнан былай үкі тақ!-
деген еді/12/.

/Жалғасы келесі санда/

(Жалғасы. Басы откен сандарда)

Мойынга бұршақ салып бала не бата тілеу. "Олар мойындарына бұршақ салып, тілеп жүріп перзент көрді" (М.Ә). "Ең акырында боз қасқаның қанымен анттасып, Жәрменек Албаның Райымбек, Саурық бастатқан кадірлі ұлы арақтарының берін атап тұрып, "солардың он сапарларын бер" деп, мойнына бұршагын салып тұрып, тілек қызып, бір екенің баласындай бір ниетке тас түйн болып буылған елге ақ батасын берді" (М.Ә).

Кейір әйелдер өздеріне жүктелген жауапкершілікке және отбасы беделі мен абы-

Сұрамай өз ерінен елге жортқан. Немесе:
Басынан кей қатынның от жанады, Бір тұрып орынинан, бір талады.
Жасырмай, шашын жаппай жүрген қатын,
Першите сол шашына шоқ салады. Немесе:
Көрдің бе, ұргашылар, мына сөзді, Долыдан адам түгіл, тәнірім безді.
Аузына оттан заһар құйлады
Ойнатқан көрінгенге екі көзді.
Тұзу бол, ұргашылар, алғаныңа, Алданба сүм дүниенің жалғанына.
Еріе киянат қып, ренжітсөң, Пайғамбар қарамайды қылғанына, десе керек/21/.

Өлі-тіріге сойылған қой етінен қалындықтың жеуіне болмайды.
«Шітегі бала шымыр болсын» деген ниетпен аяғы ауыр келиншек сағыз

Мәшһүр-Жүсіп Көпееvtің туғанына 150 жыл толуы қарсаңында

Әсет Пазылов, «Мәшһүр-Жүсіп» мұражайының гылыми қызметкери

Расулуплан с.ғ.с.: "Иә. Олар үшін дұға етуің және құналары үшін жарылқау тілеуін. Олардың уәделерін орындаудың және туыстарымен қарым-кательнаста болып, достарын құрметтеуін", - деп жауап берді." (Хадисті Имам Әбу Дауд риуаят етті). Ал Мәшһүр-Жүсіп Көпеев:

Ұрлық, өтірік, ойнасты-онер білме, Біреуге гайбат сөйлеп, сырттан құлме.

Тілей бер құдайынан өз бағынды, Біреудің хакысына көніл бөлме! Көнілінде тұт жаратқан құдайынды! Сыйлап кут ата-анаң мен жұбайын-

дыш!

Адамға жала жаппа, қастық қылма, Махшарда тартған десен үайымды, - деген болатын /22/.

Айтшылаудың өзі ырымның бір түріне жатады. Қарі-жасы түгел сәнді қүйіп, атқа мінеді де, ауыл-ауылды араптайтын. Саусылдан жүре бермей, өз тұстастарымен сайдандайтын. Қыз-келіншектер мен жігіттер өз сәнімен жүріп, ән салады, өлөн айтады. Мұның бәрі осы айт жоралғысымен үндеседі.

Астың алдын ұлкенге ұсыну, атаға көмектесу, оған қызмет ету халықтың дәстүрлі ырымы ғана емес, адамгершілік пен әдептілікten ең мәнді кезеңдері. Ас алдын әзіз екे татқан соң ғана, басқа балалар асқа сумандап, сұғынбай, әдеппен «алыңыздан» бастап, дәм татады. Бұл - ұлттық әдеп.

Ақиқа жасау. Бұл - Пайғамбарымыздың с.ғ.с сүннеті. Самараның хадисінде Пайғамбарамыз с.ғ.с: "Әрбір жаңа туылған нәрестеге ақиқа жасалуы мәндесті. Жетінші күн мал сойылып, шаш алынып, есім қойылады".

21. Елу төртінші бап «Он түрлі бол адамның тірілмегі» 297-298-бет, 2-том

(С. Торайғыров)

Жас босанған әйелге сойылатын майды қалжа деп атайды. Бұл-сыйластық және құрмет көрсетуден туған ырым.

Койдың өкпесімен қағу. Ата-бабамыз койдың өкпесінде емдік қасиет бар деп санаған. Сондықтан емге колданған. "... Абай осыдан бірталай ұзак ауырды. Жалғыз-ақ, алғаш жығылан күннін ертеңінде, әжесінің бұйрығы бойынша, бір қартаң қатын, құн батарда Абайды дағалаға алып шығып, жаңа сойылған койдың өкпесімен қақты. - Кет, бәлекет, кет. Қөш, баламнан, қөш, - деп батып бара жаткан қып-қызыл қүнгіе қаратып койып, бірдеме ем істеген болды. Ұшықтағаны еді".

(М.Ә. "Абай жолы", 50-б.).

Құрық майлау - ырым. Жануар, өзі есік пен тердей екен. Енді мұның құрықын майлаймыз ба? "Сатып алынған жылқының құрықын майлау" әдеті болған.

Құрбан айт - (діни) Ораза өткен соң, жетпіс күннен кейін болатын мұсылмандардың діни мейрамы.

Құдай асы. "Биыл түспесен, ендігі жылы түсерсін", - деп, Тілеу тағы бір марқаның басын қырықты. Баласының алдынан аман-есен оралғанына берген құдай асы еді.

Қыз айттыру. «Қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім деген ханың бұйрығы бойынша орнаган көрінеді» (Ыбырай Алтынсарин). Эр ата-ана өз ұлының болашақ калындығын ерте ойластырады.

ройын сактау міндеттіне неміс күрайділікпен карауды. Ал ырымның әр тармагы осыны болдырмауга негізделген. Үримдарга коніл болмеу, орындау отбасы беделінің үсіне алғы барады. Демек, әйел адамның мойынна жүктелген отбасы істерін орында мауыны, перзенттері үл болсын, қызы болсын бақыламауының нағайесі сан соктыралық ауыр, коркынышты оқиғага тап болады. Сондай-ақ оны смдеудін мұмкіндігі болмай калады. Қасиетті Қуран Қәрімнің Нұр сұресінің отыз бірінші аятында былай делінген: "(Мухаммад с.ғ.с.! Мұмниң әйелдерге: "(Беңде ерлерден) көздерін сактастын. Эрі үятты жерлерін (зиндан) корғасын. Сондай-ақ, зейнеттегін көрсеттесін. Бірақ олардың өздігінен көрінгендері басқа (беті, қол-аяқтары). Бүркеншіктерін омырауларына түсірсін. Зейнеттегін көрсеттесін. Бірақ ерлеріне, екелеріне, кайын аталарапына, өз үлдарына, өгей үлдарына, ага-бауырларына, олардың үлдарына, әпкес-сінлілерінің үлдарына, мұсылман әйелдерге, қолдарындағы құндеріне, әйел көрек қылмайтын қызметшілерге немесе әйелдердің үятты жерлерін білмейтін балаларға көрсетулеріне болады. Эрі комескі зейнеттерін басқаларға білдіру үшін аяқтарын ұрып жүрмесін." Ал Мәшінур-Жүсіп Көнеев: Кей катын кебіс киер жаңған оттан, Үстінен киім киер қызыл шоқтан. Рұксатсыз елді кезген адам еді,

шайнаған.

19. Қазақ тілінің сөздігі. Алматы, 1999ж. 365-бет.

20. Калышев А.Б. "Семейная обрядность сельского населения Павлодарского Прииртышья" "Казактың адett-тұрыттары мен салт-дәстүрлері: откендегісі және бүтгін". Макалалар жи-наға. Алматы «Ғылым» ғылыми бас-па орталымы, 2001. 136-б. Галимова А.К. "Родильная и детская обрядность казахов Северо-Восточного Казахстана" ... 269-б.; Ажигали С.Е. "Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жетысу, середина 80-х ", 48-б.).

Дәстүрлі сұрымдар

Алакан қышыса, олжа болады.
Ата-ананы сыйлау ырымы мәдениеттіліктің айғагы болып есептелген. Аллан Тағала ата-ананы жогары орынға қойды. Эрбір адамға ата-ананың күрметтеуді, оларға жаксылық етуді, сыйлауды парыз етті. Аллан Тағала Иса сұресінің 23-аятында: "Рабың Өзіне ғана гибадат етулерідің жаңе ата-анага жаксылық іsteуді әмір етті...", - деген. "Расууллаң с.ғ.с.: "Күнәнің ең ауыры - бала өз экесін лағынеттей", - дегенде, біреу: "Я, Расууллаң с.ғ.с.! Бала өз экесін қалайша лағынеттей мүмкін?" - деп сұраганда, Расууллаң с.ғ.с.: "Ол біреудің экесіне тіл тигізіл балағаттағаны - өз экесін балағаттағанымен тен. Эрі біреудің анасына тіл тигізіл балағаттағаны - өз анасын балағаттағанымен тен", - деп жауп берді. "Бірде Расууллаңка с.ғ.с. бір адам келіп: "Я, Расууллаң с.ғ.с.! Ата-анам дүниеден еткеннен кейін, оларға жаксылық іsteудің жолы бар ма?" - деп сұраганда,

22. «Мәшінур Жүсіптің 21 жасында жазғаны» 100-бет, 2-том.

Базарлық. Алыс сапарға саяхатқа, сауда жолына шыққан адамдар жерлестеріне, көрші-көлемдеріне, сыйлас адамдарына, жас балаларға ірілі-үсакты сыйлықтар экеледі. Оны «базарлық» деп атайды. Бұл жақсы көрдін, сыйластықтың белгісі және есерткіш ретінде кабылданады.

Беденениң жұмыртқасын тапқан адам бай болады.

Бас киімді біреуте сыйлау - бастағы бакты ұшыру.

Бір малдың екі көзін беліп жеген екі адам өзара алакез болады.

Дәртке отырганда сойлесуге, сәлемесуге болмайды.

Ерүлік - бұл көшіп келген екі ауылдың бір-бірін қонақ дастарканына шакыруы. Немесе ауылға жаңадан бір үй көшіп келсе, сол ауылдың бұрынғы адамдарды табақ тартады. Бұл жаңа адамдарды бөтенсіттей, өз ортасын тартудын, сыйласудын үлкен белгісі.

Ер азаматтың жолын әйел кесіп отсе, сол күні жоли болмайды. Егер бос шелек ұстаган көліншек кесіп отсе, сол күні істелінестін шаруалардын барлығы құр сез болады.

Ереккіт оц қабагы, әйелдің сол кабагы тартса жаксылық болады. Ал егер көрісінше болса, "бір жайыз жағдай болар" деп іштей үрейленіп, тартқан қабагына сілекей жағып: "Жамандықтан сактай гер!" деп тілейді.

Ер азамат үйде тыриқ алмайды.

Жауырын қаралы - бал ашты, бір нарсені болжап, жорамалдады. Үрим бойынша қызыққа сойылған койдың жауырыны ауыл ақсакалына немесе жауырынышыларға беріледі. "Тайлан шілдеде сойылған семіз марқаның қалқтай жауырынын тіс тигізбей тазалаپ мужіді. Темір ошақты, косеуді, құлғе бөксесін тығып түрган шойын

суыр, борсық шықса, жолын болады.

23. Ә.П. Жануялық мұрағаты, Папка 004, 2-дәптер, 2-б.

Итұлсыса, бір көтер бар.

Көшірі ауру адамды сырқатынан айықтыру кезінде жасалады. Әдette, не кара кой, не сары ала ешкін сойып, пісіріп, халыққа таратады (ауру адам мен баксы бұл еттен жемейді). Ал басқа сүйектерді теріге орап алып, ауруды далала апарып, ошак қызып, екі үнгір жасап, одан ауруды ары-бері өткізіп, үйнен алып кайтады. Теріге оралған сүйектерді сол жерге тастап кетеді. Емисен кейін ауру адамның кімін баксыға береді. Бұл жөнінде Ш. Уәлиханов: "... все шаманские обряды, понятия, легенды, столь тесно соединенные с бытом кочевым, сохранились у киргиз в совершенной целости и представляют богатый материал для исследования среднеазиатских древностей", - деп жазған /24/. Дертти кешірудің екінші бір түрі адам бойындағы ауруды қоянға коширу ырымы «Қояншы» деп те аталады. Яғни ауруды қоянға шық деп, аурудын атын айтып әндөттін болған.

Көрімдік. Жаңа туған балага, жас келінге, ботага, тагы басқаларға алғаш көрген сэтте көрімдік сұрау - халықтың сәкелігі және лайықты дәстүрі. Мұнның манзызы алып, беруде ғана емес, жакын-жыныстың адамгершілігін, инетін, ашыққолдығын да танытудың белгісі ретінде қаралады. Байғазы мен көрімдік екеуі екі басқа үтім. Көрімдік адамға, жандыға, байғазы көбінесе жансыз дүниелерге катысты айтылады.

«Көрі жілік қорған болады» деп, мужілген соң он жақ босағага іліп кояды.

Қалжа. Менің сорлы шешеме қалжа кайда,

Қой сат деп әкем барды көрші байға.

«Анасын көріп қызын ал» деген қагиданы қатаң ұстайды.

Яғни болашақ құдасын орынды жерден, жақсы кісілерден, атала, іргелі ауылдан қарайды. Тұқымда, тегінде ауруы бар отбасының қыздарына сез салмайды. Лайыкты деген адамдарына әдей барып, балаларының болашагы туралы әнгіме қозғайды, өздерінің құда болатын инетін білдіреді. Мұны «қызы айттыру» дейді.

Бұл жолдың да түрлі ереже, тәртілтері бар. Егер балалар (ұл, қыз) жас болса, тіпті іште жатса да ерте келіп, сез байласады. Мұндай адамдар көбіне бірін-бірі жақсы білетін, оте сыйлы, дос кіслер болады. Олар алдымен іште жатқан балаларын бірін-біріне қосу туралы келіседі. «Атастыру» деген осы. Мұны «бел құда» дейді. Бесікте жатқан балаларды атастыраса «бесік құда» дейді.

24. Валиханов Ч.Ч. "Избранные произведения". Алма-Ата, Наука, 1986.г. 244-стр.

Кейде қыз алған құда сінді сол үйге қызын беретін болса, мұны «карсы құда» дейді. Бұрын құда болған кіслер қуда-лықты тагы жалғастыратын болса, оны «сүйек жаңғыру» деп атайды. Қыз' бойжеткен, үл ержеткен жағдайда екі жасыты қосу «құда түсү» арқылы жасалады.

Қазақтың ертеден белгіленген заңы бойынша жеті атадан бері қыз алыспайды. Некелік ережеде әйел күйеуден 8 жас, еркек әйелден 25 жас үлкен болса косылуға рұқсат етілмейді.

(Жалғасы бар)

Дәстүрлі ырымдар

(Басы откен сандарда)

Эрине, әмнегерлік жолда бұл шектеуге қарамайтын жайлар да бола береді. «Кыз айттыру», баталасу жас отаудың беріктігін, сеним мен сыйластықтың негізін қалауды.

Қазанның күйесін жанса, қойесер.

Қазанды есік жакка қаратып кисайта аспайды. Ол құласа “несібे төгіледі, ырыс шайқалады, ас азаяды” деген үгымбар.

Косаяқтың құйрығымен ауыздандырылған құлын жүрік болады.

ген кіслерге әркім колда барын береді. Мұндайда үй иесі ұсынған тағамға меснінбей қарауга болмайды.

Дұрыс конакасы бермеген үйді қонақсынаса, мұндайда кедей үй иесі қонақты да ұялтЫп тастайтын болған. Мысалы, Біржан сал шеліркеп келіп бір кедей үйіне ат шалдырады. Бойжетken қыз салға «қара көже» ұсынады. Біржан астамсып, көжені ауыз тимей қайтарады. Мұндайда қазақтың өжет те айтқыш қыздары карап қалған ба, қыз да:

Жақсының жейтін асы жая мен жал, Шығады шын қырсықтан нақ сендейсал.

Дамнен үлкен дүниеден ешиөрсек жок,

Көжеге кекіреймей ернінді мал!

Мәшһүр-Жүсіп Көпевтің туғанына - 150 жыл

Әсет Пазылов, «Мәшһүр-Жүсіп» мұражайының гылыми қызметкери

адамнан жөн сұрағанда «Сен кімсін?» деп қойып калмай, «Танымадық кой» деп сыйраптың танытқан.

Сарқыт ырымы. Ұзак жасап өмірден кайтқан адамның асынан, екі жастың үйлену тойынан, ерлі-зайылтылардың тойлары, балаға байланысты ұлттық дәстүрлі мерекелерден ырымдап, сарқыт алуға болады. Бірақ Мәшһүр-Жүсіп Көпевтің пайымдауынша: жас алғанда сарқыт алуға болмайды. Себебі баласын бакига аттандырган ата-ананың немесе жесір, жетім қалған жандардың көз жасы, мұны сол қаралы шашырақтан шыкпауы тиіс. Баласы қайтыс болған үйден 40-ын бергенше дәм де татуға болмайды /26/.

Токымқағар. Жас адам жолға шыққанда жасалатын дәстүрлі баскосу. Аринаулы мал сойылып, сыйлы мүшпелер салынып, ет асылып, кен дастардан жасалады, ойын-сауық, олең-жыр айтылады. Бұл сапарға шыккан жігіттің токымы жерде қалмасын, ат-келігі аман келсін деген жаксы тілек білдірудің белгісі.

Тунде шаш, не тырнак алмайды. Себебі, адамның жаңы тунде тырнакқа ілініп тұрады деген үгым бар. Ал тунде шаш алу бас алушмен тәң деген жорылады.

Тунде жатқан төсегінді танертен өзін жина. Жиналмай қалған көрпежастықтың ішіне сайтан кіріп алады да, адамға жамандық тіледі.

Тізе бұгу. Халық әдебімен тізе бұту ырымының бірнеше түрі, жолы, шарттары бар. Мұның бәрі де негізінен адептілік, тортің зандарына негізделген. 1. Жұмысы болып, бір үйге келген адам шаруасын отырып айтады. Егер тым асығыс болса, ол жайын айтап бір тізесін бұтуға керек. Бұл таң-

тиіс. Ал картая келе тәулігіне кем деңгеде 6-7 сағат үйкітуда керек. Бірақ картая келе үйкітуда үзактығы әдегте 5-7 сағатта дайын қыскарады. Үйкідан айрылу ағзага аштықтан да жаман әсер етеді. Бірқалыпты үйкінің үзактығы ерессек адамдарда әр түрлі себептерге: ағзаның ерекшелігіне (оның жүйке жүйесіне, зат алмасуына) енбек жағдайына байланысты.

Ел ішінде:
«Жорысын Жүсіп түсінді,
Оңдасын Иса ісінді,
Оңдасын Мұса күшінді,
Мұхаммедті айттай, аткарма,
Бес уақыт намаз, ғұсылды, мұмін,
түсінді.

Жаратқан жаббар жан ием,
Торт қітап қоқтен түсірді» деген келетін діни елеңдер бар.

Тұс кору қобиесе қауырт үйкі кезінде немесе одан кейінгі бірнеше минут ішінде байқалады. Біреулер түстің түп-теркінінде адам тағдырының өмірлік шындықтары бар десе, екіншілері оған қарсы ой қозғайды. Тұс дегеніміз - езі өмірдегі көрінетін ғажайыптардың ең кішкентай бешшегі деген үгым бар. Кез келген адамдардың көретін түстер түшкесе болып алып, үйге кіргізбей қояды. Ашупланған көліншек дереу үйіне барып, жолдаста мұнның айтады.

Күйеу баламызыды ренжітіп алдық па деген ойлаган, отагасы киініп, далага шығады. Ұстанның үйіне жакындаған тұста, есіктің ашық тұрганын көреді.

Салем беріп кіріп келген жауып алып, үйге кіргізбей қояды.

Шайтан тұс - басы да, аяғы да жок, тұн бойы адамды мазалайтын, тынығуга уақыт бермейтін, жылдам үміт болып қалатын тұс. Қияли тұс - бұл ешқандай шайтан, періштelerдің асерінен адамның өнінде болған оқиғалардың, ойлардың езгеріске ұшырап, не сол қалпында көріні. Ал, маляни тұсті тек періштeler ғана көрсетеді деген жорамалдар бар. Бұл таң-

ұялық мұрагаты.

28. Бул да сонда. 6-бет.

Тамак жеп жатқан кісіге колмен солем бермейді.

Түн ішінде қарыз сұрамайды. Түн - зауал уақыты. Сондықтан қарыз сұрау-жан сұрағанмен бірдей деген сенген.

Үршықтың жібі үзіле берсе, үзатылған қыз келеді.

Үйнің төбесіне қарлығаш ұялаган адамның дәүлөті артады.

Үйге келгендер қамшысын екі бүктем ұстайды. Бұл-татулықтың белгісі.

Үйге алғашки болып ереккірсе, сол күн ырысты болады. Құндырдың күнінде Өмір ұстанның үйіне енесі (әйелінің шешесі) айтышлап келсе керек. Оның келе жатқанын көріп қалған ұста есікті жауып алып, үйге кіргізбей қояды. Ашупланған көліншек дереу үйіне барып, жолдаста мұнның айтады.

-Шешелерің ренжіп келді, есіктің ашық тұрганында көрді. Сонда ұста:

-Жок, айт күні есікті ер адамның асығаны жаксы ғой. Әйел адам еркектен бұрын келсе, береке қашады ғой. Енді конуға келсе де, еркі білсін, депті

Қонақты карсы алуға байланысты да ырымдар бар. Адал ниет, ак қонілмен келгенин білдіру үшін қонактар үйге кірмей тұрып, наиза, сойыл, шокпарын дедегеге іледі. Ка-ру-жарагың сыртқа калдырып, камшысын бүктеп үстаган күй үйге енді. Себебі қамшы жүрген жерде жиншайтан жүрмейді. «Қонақпен еріп құт келеді» дегенді берік үстанатын үй қонағын қарсы алған отағасы есікті өзі ашып, алдымен үйге қонағын кіргізді. Ал шығарып саларда үй есігін қонаққа ашқызады. Себебі үй егесі есігін ашса, онда қонағын күғамен бердег болып санаады. Жаман ырымға жататындықтан қонақтын үйге күрт шайнап кіруіне болмайды. Керісінше, далала шыққанда ірімшік жеп, аузы кіньялдан шыкса, жақсы ырым. «Түскі аска түстік жерден, кешкі аска құндік жерден қонақ келеді» демекші. «Құтты қонақ» қонғанда жоғалған малы табылып, келін аманесен босанып, кой егіз туып, жақсылық болып жататыны да бар. «Құтсыз қонақ» келгендеге, керісінше, жылқысы үрләнген, мальна қасқыр шауып, түрлі қырық, сәтсіздіктеге үшіраіды.

Жалпы, мейман атаулы «арнайы қонақ» (мал сойып шақырган сыйлы қонақ), «кудағы қонақ» (кездейсок, бір түнен аттанатын бейтансы жолаушы), «қыдырма қонақ» (алыстан ағайын-тұгандарын, қуда-жегіттарын ізден келіп, жата-жастаңып, бір мал жеп кететін қонақ), «қылғыма қонақ» (тамактың піскенін андып жүріп, шақырусыз келіп, ет жеп кетер сүйкімсіз қонақ) деп болінеді. Дегенмен де кел-

дегендеге

созден жығылған ақын:

Жетеді тоқсан жасқа ердің ері,
Атандым ақындықпен Біржан сері,
Карындақ, айтқан сөзің етіп кетті,
Көженде басып-басып әкел бері!
деп, кожені басына тоңкере салған екен.

Карашанырақ кенже үлға қалады.
Әке-шешені бағу да осы кенженің
міндеті.

Карттарға салем беру, науқастың
қонілін сұрау-қасиетті парыз.

Мұртың қышыса, жақыныңды
ніскейсің.

Мұрт қою. Эр мұсылман мұрт
есіруі тиіс. Себебі ер адам «Әмин»
деп қолын бетіне аларғанда мұртың
сипары хак. Мәшнүр-Жүсіп Қөпесвітің
пайымдауынша, «әр мұрттың
ұшында бірнеше перінштегер отырауды.
Солар, Алланы атап, тілтеген
тілектерінің бәрін кабыл қылады», -
десе керек. Және де:

«Көс, көсөн үйге кіргізбе,
Артын жерге тінгізбә..., деп баста-
латын олек жолдары да бар /25/.

Нәзір - құдай жолына берілетін
садақа, қайыр. Жанұядыға қызмет
істейтін әр азamat Жұма құндері
Нәзір беруге борышты.

Отты сүмен өшірме. «Шырагың
соңбесін» деп жатады үлкендер. Ен-
деше мұнда да үлкен мән бар. Отка су
құйып өшірсөн, өз бакытынды «өшір-
гендің» деген сеним бар.

Оң қулагың шуласа, жақсы хабар
естісін. Сол қулагың шуласа, жаман
хабар естісін.

Сәлемдесу ырымы. «Сәлем сөз
басы, қоніл арнасы» демекші, бір-
біріне тілектер айтысып, амандаусу
рәсімі жақсы ырым болып есептеледі.
Маселен, мал бағып жүрген адаммен
«Өріс кең болсын!», «Жаңар көбей-
сін!» дегендегей тілекке, «Айтсын»,
«Айтқаның келсін», деп жауап береді.
Жолаушыға кездессе, «Сапар он бол-
сын!», «Жол болсын!», бас косуга тап
болса, «Орта толсын!», бала туган
үйге кірсе, «Нәрестенің бауы берік
болсын!», т.б. Тіпті танымайтын

ңыракқа көрсетілген күрметтің белгі-
сі. 2. Бұрынғы дәстүрде біреуден бата
тілегенде ол адам бір тізесін бүгіп, екі
қолын жаяды. Бұл әдеб бүгінгеле дейін
сакталған. 3. Үрыста, жекпе-жекте
немесе айтыс-тартыста женілген жақ
немесе кешірім сұраган айыпкер тізе-
сін бүгіп, басын ип, айыбын толейді.

Тұс көрү және оны жору. Үйкі - әр
адамның тіршілік қажеттілігі. Адам
өмірін үштен бір болігі үйкіга
кетеді. Үйкі кезінде физиологиялық
процесстер бауалайды да, ағзаның жұ-
мыс істеу кабілеттілігін қалпына кел-
тируге жағдай жасалады. Бірақ үйкі
тек демалыс кана емес, ойткен үйкі-
таған кезде мидың біркатор жүйелері
жұмыс істеп тұрады. Электроэнцефало-
графияның комегімен үйкіның екі
турі анықталды. Олар: тұс көрмейтін
бірқалыпты, тыныш үйкі және тұс
аралас қауырт үйкі. Қауырт үйкі
мен бірқалыпты үйкіның кезектесе-
келуі деңсаулығы жақсы адамдарға
тән. Мұндайда адам үйкесін канаң
сергек оянады. Әлсін-әлсін оянап,
үйкесінде үзіле берген адам дұрыс де-
малмайды, еңбек кабілеті томенделеді,
ашуашаң болады.

25. М. Иманғали (1903-1993 ж.ж.
Рұы Айдабол. Мәшнүр-Жүсіп Қөпес-
вітің шәкірті әрі атқосшысы) жазба-
ларының көшірмесі. Араб тілінен аударған А. Төлөпберген

Папка 001 2-дәптер. 4 бет. Ә.П. жан-
ұялық мұрагаты.

26. Бұл да сонда.

Адамның бірқалыпты үйкісінің ұзақтығы негізінен оның жас шамасы-
на байланысты. Жаңа туган наресте
тәуілігіне 2-3 сағат кана ояу болады.
Бала 6 айлық кезінен 3 жасқа дейін 14
сағаттан кем үйкітамауга тиіс. 4-5
жастаған балалар тәуілігіне 13 сағат, 6
жаста 12, 7 жаста 11, 8-10 жас аралы-
ғында 10-10,5 сағат, 11-12 жаста 9-
10, ал 13-16 жастағы жасөспірімдер 9
сағат, 17-18 жастағылар 8-8,5 сағат
үйкітауы кажет. Ересек адам тәуілігі-
не кем дегендеге 6-7 сағат үйкітауға

ның атар алдында көрінеді. Мәшнүр-
Жүсіп Қөпесвітің сөзімен айтар бол-
сақ, «Рауан таңында көрген тұс-
перштегердің аяны». Өзі оте қыска бол-
лады және көпкө дейін ұмытылмайды.
Алдагы өмірінде қандай өзгеріс-
тер болатыны жөнінде ишарат етіле-
ді. Расында, қонғанда адамдардан
естіумізде түсінде көргендегі өніде
іске асып жататындары да баршылық
деседі. Ел арасында «таң алдында
корген тұс кате кетпейді» /28/ деген
де наанным бар. Ал егер үрелі тұс көре-
каласа: «Тұс-тұлқінің болғы», - деп үш-
рет айтып, түкіркіті оң аяғының
табанымен үш рет басып тастайды.
Онысы-тоймас қара жер жаман түсім-
ді жесін деп ырымдайды.

Түсінде күлп жүрсөн, өніде жы-
лайсын. Ал егер түсінде жылап жүр-
сөн, өніде куанаңсын. Түсінде шышак
ұстаган адам ұлды болар. Жақсы түс-
ті өнім деп айтса, перінштегі қулагы-
на шалынды. Түсінде қамшының са-
бы сынса, әйелі оледі. Түсінде өлік
корсөн, ғұмырың ұзак болады.

Табаның қышыса, жолға шығасын.
Таңтертегі дастарқаннан дәм татап-
ған, ауыз тимеген жігітті әйелі тастап
кетеді.

Тырнак жеген адам бөсір дергіне
шалдығады.

Тамақ алдында кол жуу. Хадисте
«Тамақ алдында кол жуу кедейлікі
кеткізеді» дедінген.

Тамақ үстінде адепті отыру. Хадисте
«Сүйініп отырып тамақ жемей-
мін, себебі мен құлмын, құлдық же-
ген секілді жеймін, құлдық отырғаны
секілді отырамын» дедінген.

Тамакты жиналдын отырып жеу.
Хадисте «Тамақтарынды жиналдын
отырып жендер, береке болады»
дедінген.

27. М. Иманғали (1903-1993 ж.ж.
Рұы Айдабол. Мәшнүр-Жүсіп Қөпес-
вітің шәкірті әрі атқосшысы) жазба-
ларының көшірмесі. Араб тілінен аударған А. Төлөпберген

Папка 001 2-дәптер. 4 бет. Ә.П. жан-

/29/.

Ырым бойынша наурыз
мерекесінде үйге көш шырак
жағылады, ыдыстар ернеуін-
де дейін айранмен, сүтпен неме-
се бұлақ сұымен толтырыла-
ды. Бұл - тоқшылықтың белгі-
сі. Табигатпен байланыс Құн
Анага деген тағымнан көрінеді.
Бұл күні бұлақтар тазар-
тылып, ағаштар отырығылған.
«Бұлақ корсөн, көзін аш!»,
“Бір тал екен, он тал ек!” деген
де сөз осыдан шықкан болу
керек. Дастарқаннан басты
асы наурызкөж болған. Нау-
рызкөж жеті түрлі тағамнан
жасалған. «Наурыз көжені то-
йып ішу керек, сонда жыл бо-
йы тоқшылық болады!» деген
сенім бар. Дастарқан басында
жастар үлкендердін батасын
алған. Бата - үлкендердің
өзінен жасы кішілерге беретін
ықыласты тілегі. Ақсакалдар:
“Ұлыс он болсын! Ақ мол бол-
сын, қайда барса жол бол-
сын!” деп бата береді. Бұл түні
бойжеткендер өздері үніткан
жігіттерге арнап соғымның
соны етін үзінде салып пісі-
ріп, “үйкі-ашар” деп атала-
тын ерекше дәм дайындаиды.
Ал жігіттер мен бозбалалар
болса қыздардың қолакысы-
ның қарымтасына айна, тарап,
ниссудан тұратын “сelt еткі-
зер”, “dir еткізөр” сыйлықтары-
ның ұзынды. Үрым бойын-
ша, сыйлықтарға айна пәктік
пен жастықтың, тарап әдеміл-
лік пен сулулықтың, ниссу
бүршігін жаңа жарған жауқа-
зындағы құлпырудың, жайтай-
тудын белгісі.

Ішіп отырған шай, ас төгіл-
се, шашылып той тойлайсын.
Шебересінің алаканынан су
құйып ішкен карт жұмакқа
барады деп ырымдайды.

(Жалғасы бар)

(Соңы. Басы откен сандарда)

Күндердің қадір қасиеті

Шамамен 1926 жылдың жаңында Ескелдіге Қаратудын белді молдалары арнасы келіп Мәшіүр-Жүсіп Көпесінен сез таластырса керек. Соңда біреуі аулиеден:

-Кешкі жатарда және танертен тұрганда Алладан не тілейсіз? - деп сұрайды.

-Кешкі жатарда ең бірінші «Калимә» айтамын. Танертен тұрганда «Алла бүтінгі күн

жылы дүниеге келген. Рұы-Найман) аузынан жазын алғынды. Айттын бірінші күні, жұмысқа бара жатып, сағат 9-дан 40 кеткендеге, айтышлан ат басын Нұржамал жәнін үйіне бұрган едім. «Е, тәубе, бірінші ер адам келді гой!», - деп, риза болған еже маған тақия сыйға тартты.

Сейсенбі - сәтсіз күн. Бул күнді Алланың елшісі «Канды күн» деп атаған. Себебі сейсенбіде Ибраһим елі қасиетті сиыктың ажалауна жеткен. Соңдықтан да сейсенбі күні жолға шықсан пәле кезігеді деген түсінік қалыптасқан. Ал егер бір қажеттілікпен сапарға шықсан, бір затты не акшаны жолға тастандай.

Сәрсенбі - сәтті күн. Бул күні жолға

Мәшіүр-Жүсіп Көпесівтің туғанына - 150 жыл Әсет Пазылов, «Мәшіүр-Жүсіп» мұражайының гылыми қызметкери

тылдып, сол күні күллі тіршілік иелерін танып, билді. Мұсылман дүниеден етсе, иманы көміл. Аллага сыйынып, жалбарының сұраса, қабыл болады. Аруақтарға құран оқып, намазға жығылса улкен сауда.

Сенбі - пайғамбарларымыздың сеңіл құратын күні. Эсірессе Нұх, Салық, Жүсіп, Мұса, Иса және Мұхаммед (с.ғ.с.) ашылышқа сенбі күні шыкканды ұнатқан. Бұл күн еркін бой жазуга арналған.....

Жексенбі күні 18 мың ғалам жартастырыды. /30/.

М.Ж. Көпесев «Алланың күнінің жаманы жок, бәрі де жақсы» десе керек. Дегенмен де атамыз тек сәрсенбі күні гана жолға шығады. /31/.

Қымыздың қасиеттері.

Қазақтын киелі асы-қымыз. Ырым бойынша оны жерге төкпеген. Егер тұрып қалған қымыз болса балаларды жуындырып, алыстау теккен. Ал оның киелі болатын себебі қымыз тек шөл қандыратын сусынғана емес, ішкен адамның денесине күш-куят береді, туберкулез деген т.б. ауыр наукастарға емес.

Жылқының сүтін сауып, қымыз даңындау, оны сусын ретінде пайдалану көне замандардан белгілі болған. Қымыздың он шакты түрі белгілі. Олар:

Үз қымыз-көктемде биені жаңа байлаган кездегі ең қуатты қымыз. Үз қымыз ішуді атапарымыз тойлан, оны «биеблу» немесе «қымыз мұрындық» деп атаған.

Күнан қымыз-күбіде екі тұн ысталған қымыз.

Дөнен қымыз- күбіде немесе сабада үш тұн сакталған қымыз.

Бесті қымыз- терт күннен аса тұрган қымыз. Оны коп ішкен адам қәдімгі-

ды. Бәрі дәм татып, жылқының алдағы қыстап аман шығуын тілеп бата жасайды.

Тұнеме қымыз- көп тұрып қалған қымыздың дәмі аңы болады. Оның үстінде саумал құйып жуасытады.

Бал қымыз- күбідегі немесе сабадағы қымызға қыстап аңдай сакталған семіз қазын салып піседі. Қымызға қазының жұпар нісі мен дәмі сінеді. Бал қымызының осы.

Саумал- күбіге құйылған, ал ішпап болмаган бие суті. Оны жас балаларға береді, ете жұмсақ арі дәмді.

Торсық қымыз-қанжыға байланған торсықтағы қымыз аттың ыргагымен дамылсыз сапырылып, әбден жуасыді. Әрі тери торсықтың салышылдың дәмі сінеді. Оны ішкен де арманда.

Енді осы арада оқырмандар назарына, 1888-1894 ж.ж. Том университетінің студенті А.Айтбакин «Сакталған қымыздың құрамы және сактаудан пайда болған өзгерістер» деп аталағын еңбекшін үзінді көлтіре кетуді жон кордім. Автор бұл еңбегі үшін университет көңесінің күміс медаліне ие болған. Қазіргі уақытта Айтбакин мырза Қарқаралы округінде дәрігерлік қызмет атқаруда.

30. Салімбаева Нұржамал жәнін азулеттік мұрагатында сактауды тұрган газет қындыларынан алғынды.

31. М.Иманғали (1903-1993 ж.ж. Рұм - Айдабол. Мәшіүр-Жүсіп Көпесівтің шәкірті ері аткосшысы) жазбаларының кошірмесі. Араб тілінен аударған А. Толеберген

Папка 001 2-дәндер. 4 бет. Ә.П. жануялық мұрагаты.

«...Бұрын Қымыз негізінен кокжо-

ғанда, тыныс жолдарының кабынуы /бронхит/ дертіне ұшырағанда, т.б. пайдаланылатын болды.

Осыншама дистальық, емдік қасиеттердің маныздылығы жоғары бола тұrsa да, қымызды смтеге пайдалану мүмкіндігі жағы 3-4 айдан аспай отыр. Қымызбен емдейтін мекемелерде, оны үзілісіз пайдалану қажеттігі бола тұrsa да, ондай мүмкіншілікті жасай алмай отыр...»

Қымызды шараптың немесе сусындардың ыдысина қысқыга немесе ұзак уақытқа сактауга болады. Откен жылы наурыз мерекесінде арнаңы сакталған қымыздың дәмін татып көрғен едім. Бір жолдасым 5 литрлік сусынды 5 литрлік жанармай ыдысина арнаңы сактаған қымыздың құрамы еш өзгерісіз, жаңадан дайындалған қымызға ұксас болып шыкты. Ал екінші ыдыстагы қымызға әдей спирт косып койғандай ашыған дәмі бар. Себебі сусынның ыдысындағы қымызды каранты және салқындау жерге койып, жанармай ыдысындағы қымызды ас болмегедегі сөреке койса керек. Демек, қымызды сактауга болады екен. Ол қажеттіде жас аналарға, балаларға таптырмайтын шипала сусын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

бүйрткан қызынды халқыма да бере ғөр деймін" десе керек. Ел арасында күндердің калір-қасиеті туралы да әнгімелер баршылық. Енді соларға тоқталып отсем:

Дүйсенбіде сапарға шықса, жолы болады. Бастаған шаруан мақсатына жетеді.

29. Қарағанды қаласы Октябрь ауданына карасты Пришахтинск елдімекенінде тұратын Нұржамал әженін (1936

шығуга, қағаз жұмыстарын жүргізу-
ге, қаржы алысып-берісуге, күрделі іс
бастауга болады. Сәрсенбі күні біреу-
дін артынан жамандық ойлаған жан
өзі сол адамның күнәсін мойнына
алады.

Бейсенбін Алланың елшісі "Жақсы
күн" деп атаған. Алладан не тілесең
де, тілегің кабыл болып, сұраганың-
ды беретін күн. Осы күні Меккені мұ-
сылмандарға ислам дінінці шаныра-
ғы ретінде таныстырылған күн.

Жұмада пайғамбарлар некелесті.
Осы күні Әзірет Адам ата (ғ.с.) жара-

дей мас болады.

Кысырдың қымызы-улкендери, не
сырқат адамы бар шашырактар құ-
лындаған, бірақ сол жылы қысыр қал-
ған биені жылқыға жібермей алып қа-
лып, сауатын болған.

Кысырапқ қымыз-кулық биенің сүті-
нен аштылыған қымыз.

Сары қымыз - ол әдетте жаз орта-
сында шөп әбден піскен кезде бола-
ды. Емдік қасиеті күшті, ете сінімді.

Сірге қымыз-күзгі қарай бие ағыты-
лар кездегі қымыз. Әдетте оны молы-
рак жинап, көрші-қоланды шакыра-

тел /чахотка/ ауруына карсы шипалық
қасиетімен белгілі болып келді. Ал
казіргі уақытта оның емдік мүмкін-
діктері анықталып, кан азайғанда,
кан азауынан жүдегенде, бұлак
/золотуха/, дінгене /цынга/, ит болу
/рахит/, қант диабеті, аса семіріп
кеткенде, есірткі /ішімдікке/ салыну-
шылық, сынаппен уланғанда, жүйке
ауруына шалдыңға бастағанда, бастап-
қы ақсазан қатары, ақсазан қышқы-
лының азауы, ішек қатары, тышқак,
аска тәбет шаппауы, ақсазанда жара-
/язва/, не қатерлі ісік /рак/ пайда бол-

Аюбай Құралұлы
«Қазақ дәстүрлі мәдениеті-
нің анықтамалығы» Алматы,
2001 жыл.

Майра-ханум
«Дәстүрлік халық емі» Қара-
ғанды, 2004 жыл.

Бейбіт Сапаралы, Жакау
Дауренбеков «Той» Алматы,
1993 жыл.

С. Калиев, М. Оразаев,
М.Смайлов «Қазақ халықы-
ның салт-дәстүрлері» Алма-
ты, 1994 жыл.